

MARTA NADOLNA

Uniwersytet Śląski

ORCID: 0000-0002-4721-5127

Ślad pisarstwa Melchiora Wańkowicza na listach „purgacyjnych” (komunikat)

Streszczenie

Autorka artykuł przedstawia instytucję cenzury i opisuje akcję „oczyszczania księgozbiorów”, czyli wycofywania z bibliotek książek, które znalazły się na tzw. listach „purgacyjnych”. Omówiona została recepcja twórczości Melchiora Wańkowicza w Polsce Ludowej i wskazano powody niechęci władz do osoby pisarza i jego tekstów. Reportażysta został przedstawiony jako pisarz niepokorny, skazany przez ówczesne władze na „pisarski niebyt”.

Słowa kluczowe

literatura polska po 1945 roku, cenzura, Melchior Wańkowicz, PRL, władza

Po 1945 roku sytuacja literatury polskiej nie była dobra, ponieważ o jej poczytności decydowała instytucja cenzury. Nowa władza przygotowywała tzw. listy „purgacyjne”, czyli wykazy książek podlegające natychmiastowemu wycofaniu z bibliotek. Spisy te sygnował Centralny Zarząd Bibliotek Ministerstwa Kultury i Sztuki pod datą 1 października 1951 roku¹. Znaczący badacze – Barbara Białkowska, Krystyna Heska-Kwaśniewicz, Marta Fik, Witold Nawrocki – „oczyszczanie księgozbiorów” wiązą z końcem lat czterdziestych oraz początkiem lat pięćdziesiątych². Z kolei Stanisław Adam Kondek podaje, że „już w 1945 roku zrewidowano 428 bibliotek, księgarń i wypożyczalni zarobkowych, w 1946 – 2322 placówki”³, co było wynikiem usuwania książek pod nadzorem Wydziału Kontroli Wydawnictw Nieperiodycznych Centralnego Biura, a później Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk. Jednak dopiero 1949 rok przynosi właściwą

sterylizację instytucjonalnego obiegu już nie tylko siłami GUKPPIW, ale przede wszystkim terenowych organów PZPR i administracji państwowej i [...] rozpoczęcie systematycznej akcji melioracji publicznych księgozbiorów. [...] Ekipy lustracyjne, posługując się „Wykazem książek podlegających wycofaniu” [później „niezwłocznemu” – MN], w którym umieszczono dzieła wszystkie 14 autorów, 457 tytułów autorów indywidualnych i 61 – zbiorowych lub anonimowych, kontrolowały od lipca do końca września powszechnie biblioteki samorządowe i szkolne⁴.

Dodatkowo w latach 1946–1947 Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk, chcąc wycofywać określone książki, kierował do Ministerstwa Oświaty pisma, które wysyłało następnie do Kuratoriów poszczególnych Okręgów Szkolnych⁵. Równie istotne były dokumenty Wydziału Oświaty KC PZPR przygotowywane w postaci sprawozdań z konferencji bibliotecznych⁶. W materiałach

¹ W. Nawrocki, *Oczyszczanie księgozbiorów. Przyczynek do dziejów polityki kulturalnej*, „Życie Literackie” 1981, nr 49, s. 14.

² B. Białkowska, *Książki niechciane – książki „groźne” dla dzieci w Polsce Ludowej, czyli o czystkach w księgozbiorach bibliotecznych*, „Nowe Książki” 1991, nr 7, s. 60; K. Heska-Kwaśniewicz, „Klasyści na indeksie”. Z dziejów czystek bibliotek śląskich w latach stalinowskich, [w:] *Z dziejów książki i prasy na Śląsku w XIX i XX wieku: wybrane zagadnienia*, red. K. Heska-Kwaśniewicz, Katowice 1999, s. 112; M. Fik, *Kultura polska po Jalcie. Kronika lat 1944–1981*, Warszawa 1991, s. 6; W. Nawrocki, *Oczyszczanie księgozbiorów...*, s. 14.

³ S.A. Kondek, *Papierowa rewolucja. Oficjalny obieg książek w Polsce w latach 1948–1955*, Warszawa 1999, s. 138. Zob. też Tenże, *Władza i wydawcy. Polityczne uwarunkowania produkcji książek w Polsce w latach 1944–1949*, Warszawa 1993, s. 39–42.

⁴ Tenże, *Papierowa rewolucja...*, s. 146–148.

⁵ Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Dokumenty Ministerstwa Oświaty – Naczelnej Dyrekcji Bibliotek – Wydziału Czytelnictwa, sygn. 6979, s. 12–15.

⁶ 21 lutego 1950 roku w siedzibie Wojewódzkiego Komitetu PZPR w Katowicach odbyła się konferencja kierowników powiatowych bibliotek publicznych, będąca przykładem wywierania wpływów na środowiska bibliotekarskie, co pokazuje wystąpienie „obywatela Musioła”, który przedstawiając swój referat powiedział: „W walce, jaka w całym świecie się toczy dwóch światopoglądów należy zająć postawę czynną po jednej lub drugiej stronie. Nie można być neutralnym. Postawa czynna bibliotekarza będzie się wyrażała w tym, że nie dopuści on, by w bibliotece znalazła się książka niebędąca na poziomie zadań stawianych przez czynniki miarodajne. Drugim momentem postawy czynnej bibliotekarza to sprawa odpowiedniego ustosunkowania się do czytelnika. Bibliotekarz winien czytelników znać, poznać ich stosunek do obecnej rzeczywistości. Trzecim momentem czujności bibliotekarza to odpowiedni przez niego dobór kadr, dobór ludzi na stanowiska bibliotekarzy gmin-

Wydziału Oświaty KC PZPR można odnaleźć pismo podpisane przez Józefa Kowalczyka (kierownika Wydziału Oświaty KC PZPR) i Jerzego Albrechta (kierownika Działu Propagandy, Oświaty i Kultury KC PZPR) z czerwca 1949 roku, które zapowiada drastyczną akcję eliminacji książek:

[...] Biblioteki nasze zarówno szkolne, powszechne, jak i inne są jeszcze bardzo często zanieczyszczone książkami o treści politycznie wrogiej i szkodliwej. Obecnie Rada Państwa i Ministerstwo Oświaty przystępują do oczyszczania zbiorów bibliotecznych. Praca ta wyznaczona została na miesiąc lipiec, sierpień i wrzesień b.r.⁷

Kasacja określonych pozycji wiązała się z obejmującymi biblioteki całego kraju procesem selekcjonowania księgozbiorów. Zadania w tym obszarze powierzono trzysobowym zespołom, które swym składem obejmowały: wybranego nauczyciela, reprezentanta PZPR i członka Rady Narodowej lub „członka Komitetu Powiatowego, względnie miejskiego wyznaczonego przez pierwszego Sekretarza tego Komitetu, przewodniczącego Powiatowej, względnie Miejskiej Rady Narodowej (lub jego zastępcę – członka Partii), inspektora szkolnego (lub jego zastępcę – członka Partii)”⁸. „Trójki” poddawano obowiązkowym szkoleniom. Pod kątem ideologicznym „kształcono” też bibliotekarzy, sytuując ich w roli „stróżów, ale i szafarzów myśli zawartych w znakach graficznych”, którzy zobowiązani byli liczyć się z faktem, że mają w swym ręku [...] potężną broń, która podobnie jak iskra prochu, zdolna jest wstrząsnąć w posadach ziemię, o ile będzie umiejętnie użytkowana⁹.

Co więcej, komisje szczególną uwagę zwracać miały na dzieła „groźne”, które nie figurowały w wykazach. Na tej podstawie sporządzano listy „uzupełniające”. Utwory wrogie ustrojowi podzielono na tytuły przeznaczone do natychmiastowego wycofania (1 682 książki), „zdezaktualizowane” (239 dzieł) i adresowane do dzieci i młodzieży (563 tytuły)¹⁰. Zwracano jeszcze uwagę na miejsce, rok i firmę wydawniczą, bo w wielu wypadkach teksty usuwano ze względu na niewłaściwe miejsce wydania¹¹. Warto w tym miejscu dodać, że jedynym zachowanym dokumentem zwartym w tym zakresie jest *Cenzura PRL. Wykaz książek podlegających niezwłocznemu wycofaniu 1.X.1951 roku* opatrzona posłowiem

nich czy punktów. Decydującym momentem doboru jest sprawa polityczna, a nie przepisy”. Dalszy przebieg zebrania ukazał kolejne tezy (wygłoszone przez „obywatela Skorupę”), będące propagandowymi uzasadnieniami przyjętych wcześniej tez: „Należy się wyzbyć sentymentu do cyfry książek. Sprawa selekcji jest postawiona bardzo ostro. Księga ubytków jest dowodem czujności bibliotekarza”. Obowiązki selekcyjne i przyjęte stanowisko w sprawie poddawano następnie ocenie, określając stosunek do wykonywanych zadań. To co zatem opiniowano, to lojalność wobec sprawujących władzę. Zob. Archiwum Akt Nowych w Warszawie. KC PZPR Wydział Oświaty, sygn. 237/XVIII – 229, s. 1–3; sygn. 7049, s. 144–150.

⁷ Archiwum Akt Nowych w Warszawie. KC PZPR Wydział Oświaty, sygn. 237/XVIII – 229, s. 1–3.

⁸ Tamże.

⁹ Archiwum Państwowe w Katowicach. Zespół Akt Kuratorium Okręgu Szkolnego Katowickiego (KOSK) i Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej Katowic (WRN); podana sygnatura jest numerem zespołu: Prez. WRN Kat./Kult. 407.

¹⁰ Archiwum Akt Nowych w Warszawie. KC PZPR Wydział Oświaty, sygn. 7049, s. 144–150.

¹¹ M. Fik, *Jak oczyszczano biblioteki*, „Puls” 1993, nr 5/6, s. 163.

Zbigniewa Żmigrodzkiego i adnotacją „tylko do użytku służbowego”, prezentująca w całości wszystkie trzy wykazy¹² książek „podlegających niezwłocznemu wycofaniu”, „zdezaktualizowanych” i „książek dla dzieci”.

Małgorzata Korczyńska-Derkacz więcej pisze o tak zwanych komisjach doboru oraz selekcji książek w bibliotekach szkolnych i pedagogicznych podległych Ministerstwu Oświaty. Podaje grupy wydawnictw uznane wtedy za szkodliwe: książki pisarzy sanacyjnych i legionowych (Juliusz Kaden-Bandrowski), endeckich (Jędrzej Giertych); pisarzy współczesnych obozu katolickiego (Jan Dobraczyński, Zofia Kossak-Szczucka; przedwojennego harcerstwa (Robert Baden-Powell); religijne, w tym klasyków (np. Henryka Sienkiewicza *Pójdźmy za Nim*, *Legendy Janiny Porazińskiej*); wydawnictwa Ligii Morskiej i Kolonialnej; wydawnictwa antykomunistyczne (Michał Bułhakow, Lew Trocki); wydawnictwa przestarzałe pod względem naukowym (nauki przyrodnicze, filozofia, nauki humanistyczne)¹³. Jednocześnie przygotowywano też wykazy „książek wątpliwych”, na których znalazły się dzieła historyczne Walerego Przyborowskiego, „książki o ideologii mieszczańskiej” Frances Elizy Hodgson Burnett i Kornela Makuszyńskiego czy utwory wybitnych polskich pisarzy np. Marii Dąbrowskiej czy Gustawa Morcinka¹⁴.

Opisane powyżej działania dotknęły także Melchiora Wańkowicza, mimo że jego twórczość była popularna wśród czytelników. Na listach „purgacyjnych” (lista nr 1 książek podlegających niezwłocznemu wycofaniu) znalazło się sześć jego książek: *COP*, *Dlaczego żołnierz polski wkracza na Litwę i Białoruś*, *Opierzona rewolucja*, *Strzepy epopei*, *Szpital w Cichiniczach*, *Sztafeta. Książka o polskim pochodzie gospodarczym*. Jak w przypadku wielu twórców tamtego okresu powodem była biografia pisarza, ukazywanie w reportażach własnych wojennych doświadczeń, budzące złe skojarzenia tytuły jego książek, odwołania w utworach do agresji Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku, wywózek Polaków na Syberię czy prześladowań stalinowskich. Sporo przedwojennych i emigracyjnych książek pisarza (*Bitwa o Monte Cassino*, *Szpital w Cichiniczach*, *Sztafeta*, *Dzieje rodziny Korzeniowskich*) w ogóle nie miało szans ukazać się w Polsce Ludowej, w tym trytomowy reportaż *Bitwa o Monte Cassino*¹⁵, przedstawiający tułaczkę żołnierzy Armii Andersa w Związku Radzieckim. W PRL-u książka ukazała się w wersji ocenzurowanej dopiero po powrocie pisarza z emigracji w 1958 roku. Dla możliwości publikacji Wańkowicz zgodził się na ingerencję cenzury, za co był dotkliwie krytykowany przez środowiska emigracyjne. W 1978 roku Instytut Wydawniczy

¹² Zob. Cenzura PRL. Wykaz książek podlegających niezwłocznemu wycofaniu 1.X.1951 roku, postł. Z. Żmigrodzki, Wrocław 2002.

¹³ M. Korczyńska-Derkacz, *Książki szkodliwe politycznie, czyli akcja „oczyszczania” księgozbiorów bibliotek szkolnych, pedagogicznych i publicznych w latach 1947–1956*, [w:] *Niewygodne dla władzy. Ograniczenie wolności słowa na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. D. Degen, J. Gzella, Toruń 2010, s. 352–353.

¹⁴ Całe zagadnienie opisuje M. Korczyńska-Derkacz. Tamże, s. 353.

¹⁵ W PRL książka ukazała się dopiero w 1958 roku po powrocie pisarza z emigracji. Wańkowicz zgodził się na ingerencję cenzury przez co był krytykowany przez emigrantów. W 1978 roku „Pax” wydał wersję nieocenzurowaną, ale nie miała ona szansy dotrzeć do większej ilości czytelników przed 1989 rokiem.

„Pax” wydał wersję nieocenzurowaną, która nie miała jednak szansy by dotrzeć do większej ilości czytelników przed 1989 rokiem. Co więcej, Tomasz Strzyżewski w *Wielkiej księdze cenzury PRL...* prezentuje dokument Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk z 13 września 1974 roku z adnotacją:

Wszelkie publikacje dotyczące osoby i twórczości Melchiora Wańkowicza wykraczające poza sferę problematyki warsztatowo-literackiej (określające go jako człowieka wielkiej odwagi, polityka, działacza, bohatera narodowego, sumienie narodu itp.) należy wstrzymywać i sygnalizować kierownictwu GUKPiW¹⁶.

Powodów braku sympatii dla Wańkowicza było wiele. Oprócz nawiązań w utworach do Kresów Rzeczypospolitej czy wojny polsko-bolszewickiej, autor przemilczanej w Polsce Ludowej *Sztafety*, będącej pochwałą wysiłku i odbudowy gospodarczej II RP, podpisał po powrocie z emigracji słynny *List 34*, który wyrażał sprzeciw wobec polityki kulturalnej PRL-u. W efekcie władze ludowe wytoczyły Wańkowiczowi proces, oskarżając pisarza o kolaborację, polegającą na przekazywaniu za granicę materiałów godzących w Polskę Ludową oraz współpracę z Radiem Wolna Europa. Wańkowicz skazany został na trzy lata więzienia, jednak ze względu na zaawansowany wiek, ale też protesty grup społecznych sprzeciwiających się uwięzieniu polskiego reportażysty, w areszcie spędził tylko (aż?) kilka tygodni. Ostatecznie sąd uniewinnił Wańkowicza pośmiertnie w wolnej już od komunizmu Polsce (1990).

W Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej nie ma było niepokornych pisarzy, a podejmowanie różnego rodzaju działań skazywało wielu z nich na „pisarski niebyt”. Sądy, procesy, więzienia, represje, to elementy, które pojawiają się nie tylko w biografii Wańkowicza, ale też w życiorysach innych znaczących osobowości tamtego czasu np.: Wojciecha Bąka, Jerzego Brauna, Jacka Biereżina, Władysława Jana Grabskiego, Januarego Grzędzińskiego, Ireneusza Iredyńskiego, Pawła Jasienicy, Jerzego Kornackiego, Stefana Łosia, Jerzego Szaniawskiego. Imperialistyczna ideologia Polski Ludowej nie pozwalała nikomu przeciwstawiać się jej zaleceniom, a omijanie wprowadzonych reguł prowadziło do przymusowych, wieloletnich wyjazdów poza granice kraju, zakazu druku, usuwania ze Związku Literatów Polskich, końca twórczej kariery lub jak pisała Joanna Siedlecka w *Oblawie*¹⁷ do całkowitego „relegowania z literatury” (spotkało to chociażby Jerzego Brauna, Wojciecha Bąka, Władysława Jana Grabskiego, Jerzego Kornackiego, Ireneusza Iredyńskiego).

Melchior Wańkowicz nie został za życia należycie oczyszczony z zarzutów, do tego sporo lat spędził na obczyźnie, a odebrane pisarzowi obywatelstwo polskie przywrócono zaledwie cztery lata przed śmiercią (1970). W zasadzie dopiero pośmiertnie uznano też jego zasługi dla polskiego dziennikarstwa, nazywając jego imieniem Wyższą Szkołę Dziennikarską w Warszawie w 1995 roku. Obecnie autor *Bitwy o Monte Cassino* jest też patronem wielu szkół (Katowice, Warszawa, Łódź, Błonie), a jego imię noszą ulice w niejednym polskim mieście. Polska Ludowa nie zniszczyła zatem pamięci o jednym z ważniejszych pisarzy tamtych lat,

¹⁶ T. Strzyżewski, *Wielka księga cenzury PRL w dokumentach*, Warszawa 2015, s. 115.

¹⁷ Zob. J. Siedlecka, *Oblawa. Losy pisarzy represjonowanych*, Wrocław 2002.

„ojcu polskiego reportażu”, o czym świadczy także fakt ustanowienia przez Sejm roku 2024 rokiem Wańkowicza.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Dokumenty Ministerstwa Oświaty – Naczelnej Dyrekcji Bibliotek – Wydziału Czytelnictwa, sygn. 6979, s. 12–15.
- Archiwum Akt Nowych w Warszawie. KC PZPR Wydział Oświaty, sygn. 237/XVIII – 229, s. 1–3; sygn. 7049, s. 144–150.
- Archiwum Państwowe w Katowicach. Zespół Akt Kuratorium Okręgu Szkolnego Katowickiego (KOSK) i Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej Katowic (WRN); podana sygnatura jest numerem zespołu: Prez. WRN Kat./Kult. 407.

Opracowania

- Białkowska Barbara (1991), *Książki niechciane – książki „groźne” dla dzieci w Polsce Ludowej, czyli o czystkach w księgozbiorach bibliotecznych*, „Nowe Książki”, nr 7, s. 60–61.
- Cenzura PRL. Wykaz książek podlegających niezwłocznemu wycofaniu 1.X.1951 roku (2002), posł. Z. Żmigrodzki, Wrocław: „Nortom”.
- Fik Marta (1993), *Jak oczyszczano biblioteki*, „Puls”, nr 5/6, s. 159–167.
- Fik Marta (1991), *Kultura polska po Jalcie. Kronika lat 1944–1981*, Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza.
- Heska-Kwaśniewicz Krystyna (1999), „Klasycy na indeksie”. Z dziejów czystek bibliotek śląskich w latach stalinowskich, [w:] *Z dziejów książki i prasy na Śląsku w XIX i XX wieku: wybrane zagadnienia*, red. K. Heska-Kwaśniewicz, Katowice: „Książnica”, s. 111–123.
- Kondek Stanisław Adam (1999), *Papierowa rewolucja. Oficjalny obieg książek w Polsce w latach 1948–1955*, Warszawa: Biblioteka Narodowa.
- Kondek Stanisław Adam (1993), *Władza i wydawcy. Polityczne uwarunkowania produkcji książek w Polsce w latach 1944–1949*, Warszawa: Biblioteka Narodowa.
- Korczyńska-Derkacz Małgorzata (2010), *Książki szkodliwe politycznie, czyli akcja „oczyszczania” księgozbiorów bibliotek szkolnych, pedagogicznych i publicznych w latach 1947–1956*, [w:] *Niewygodne dla władzy. Ograniczenie wolności słowa na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. D. Degen, J. Gzella, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza, s. 333–356.
- Nawrocki Witold (1981), *Oczyszczanie księgozbiorów. Przyczynek do dziejów polityki kulturalnej*, „Życie Literackie”, nr 49, s. 14.

Siedlecka Joanna (2005), *Oblawa. Losy pisarzy represjonowanych*, Warszawa: Prószyński i S-ka.

Strzyżewski Tomasz (2015), *Wielka księga cenzury PRL w dokumentach*, Warszawa: Wydawnictwo „Prohibita” Paweł Tobiła-Pertkiewicz.

The Trace of Melchior Wańkowicz's Writings on the “Purgation” Lists

Summary

The author of this article presents the institution of censorship and describes the practice of “purging of book collections”, specifically the withdrawal from libraries of books included on the so-called “purgation” lists. The reception of Melchior Wańkowicz’s work in the Polish People’s Republic was discussed, and the reasons for the authorities’ hostility towards the writer and his writings identified. The reporter was portrayed as a rebellious writer, condemned by the authorities to “literary oblivion”.

Keywords

Polish literature after 1945, censorship, Melchior Wańkowicz, PRL, authority

Die Spur des Schaffens von Melchior Wańkowicz auf den „Säuberungslisten”

Zusammenfassung

Die Autorin stellt die Institution der Zensur dar und beschreibt die Aktion der „Säuberung von Bibliotheksbeständen”, also die Entfernung von Büchern aus Bibliotheken, die auf den sogenannten „Säuberungslisten” standen. Besprochen wird die Rezeption des Schaffens von Melchior Wańkowicz in der Volksrepublik Polen und es werden die Gründe für die Abneigung der Behörden gegenüber der Person des Schriftstellers und seinen Texten aufgezeigt. Der Reporter wird als unbequemer Autor dargestellt, der von den damaligen Machthabern zum „schriftstellerischen Nichtsein” verurteilt wurde.

Schlüsselwörter

polnische Literatur nach 1945, Zensur, Melchior Wańkowicz, Volksrepublik Polen, Macht